

Viggo Sørensen:

Klyne og tørv

– et stykke kulturhistorie og sporene heraf i jysk dialekt

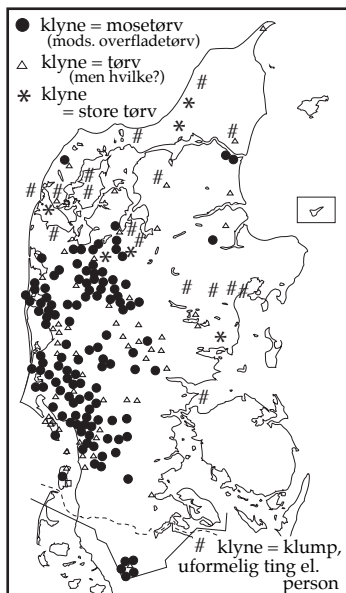
1. Mosetørv og overfladetørv

Vestjyder brugte tidligere to helt forskellige betegnelser for tørv, alt efter om de var gravet i en mose, eller det drejede sig om overfladetørv (lyng- og græstørv). *Klyne*, siger man if. provst Daugaard ca. 1830¹, *bestandig til Forskjel fra Tørv, dvs. Hedetørv. Man siger altid at kaste Klyne, men at grave Tørv; og taler man anderledes, da misforstaaes eller corrigeres man.* Mange samtidige og senere optegnere har gjort samme iagttagelse, jf. kort 1, hvor jeg har markeret alle de kilder til Jysk Ordbog, der viser, at *klyne* har fungeret som overbegreb for mosetørv (uanset om de er gravede eller æltede), *tørv* som overbegreb for overfladetørv (hvad enten det er græs- eller lyngtørv, og uanset hvad de bruges til).

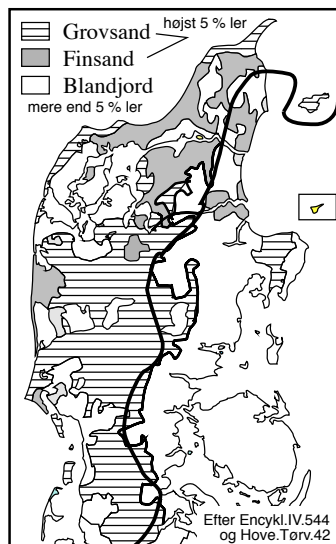
Hvorfor nu denne særgløse *klyne* i vestjysk, når de øvrige danske dialekter og rigssproget klarer sig med et enkelt overbegreb, nemlig det gammelnordiske ord *tørv*? Ole Højrup finder forklaringen i den daværende anvendelse af *tørv*: *I skriftsproget betyder tørv som bekendt mosetørv eller "klyne", som man siger i Vestjylland. Dette hænger sammen med, at udenfor de tidligere hedeegne er mosetørv den eneste slags tørv, som i nyere tid har haft nogen videre anvendelse, medens man i Vestjylland foruden mosetørv har overfladetørv, der bliver, eller i alt fald blev, skåret på såvel lyng- som græsbund.*² Overfladetørv synes oven i købet at have været den

¹ Indberetning til Molb. PSkC ms. 312.0 (kopi).

² HundredeAar.86.

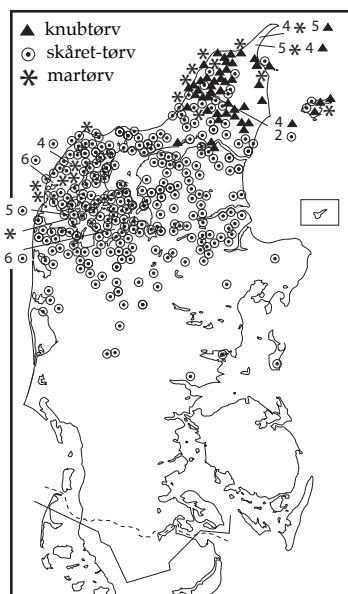

Kort 1.

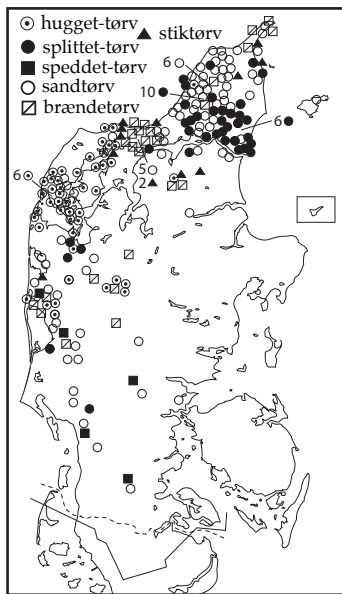

Vest- og nordfor den fede streg er der skåret lyng- og græstørv i større mængde

Kort 2.

Kort 3.

Kort 4.

absolut dominerende tørvetype herude helt op imod 1900: *For øvrigt kommer man ved Arkivundersøgelser til det overraskende Resultat, at hele Sognet (Ovtrup ved Varde) i en tidligere Periode overhovedet ikke benyttede Mosetørv, de saakaldte Klyne, men udelukkende benyttede Lyng- og Hedetørv som Brændsel ... for en god Menneskealder siden udgjorde Hedetørvne det meste af Brændselet.*³

Klyne er formentlig en tørvebetegnelse, der er kommet relativt sent i brug – så vidt ses i takt med at gravningen af mosetørv blev mere udbredt i Vestjylland⁴ – begge dele øjensynligt fra slutningen af 1600-tallet, inspireret sydfra. Årsagen var det stedse stigende behov for godt brændsel – et sent kapitel af en tusindårig udvikling, det lønner sig at dvæle lidt ved.

2. Det dyrebare brændsel

Den jægerbefolkning, som kort efter sidste istid bredte sig her nordpå, brugte skovenes træ til stegning og opvarmning, og det blev man ved med, efter at man gradvis (i tiden 4000-2000 f.kr.) gik over til agerbrug; men så fik man også hurtigt brug for træ til mange andre formål (bygninger, indhegninger, redskaber etc.). Der har fra starten overalt været umådelige mængder af træ til rådighed, men tiderne skifter, og en voksende bondebefolkning afbrændte og ryddede efterhånden stadig større arealer af skoven, tog mere og mere jord under plov, og navnlig anvendte man større og større åbne områder til græsning for husdyrholdet.⁵

I almindelighed genopstår skoven let, når afgræsningen ophører. Men anderledes på stærkt sandet jordbund, hvor det i første omgang er græs og forskellige slags dværgbuske, der tager over, og hvor dette hedelandskab holder sig, så længe afgræsningen (el. jævnlig indhøstning af bevoksningen) fortsætter. I Vestjylland synes hededannelsen allerede startet omkr. 2000 f.kr., og her bredte

³ HKK Krist. Ovtrup.5

⁴ Fund viser, at der i et vist omfang er blevet gravet mosetørv helt tilbage til jernalderen i dele af Vest- og Midtjylland (jf. Hove. Tørv.43-52), men nok kun til særlige formål – ligesom *Man* (i 1700-t.) *næsten ikke brugte Klyne ... som Brænde*, (men i miler) *brændte ... Kul af Tørvne til Egnens Smede* (som jo behøvede stærk hede på essen) (HKK Krist. ØHorne.54); tilsvarende fx FoK.1982.69.

⁵ PolDanm.I.109-112.

hedefladerne sig voldsomt (mange steder kombineret med sandflugt) helt frem til omkring 1800, hvor knap 60 % af Jylland lå hen som hede.⁶ Når hedevegetation visner og forrådnar, savnes en del af de organismer i sandgrunden, som på mere lerholdig jord fører til omrodning og formuldning af planteresterne (regnorme hhv. diverse mikroorganismer); i stedet dannes et overfladelag af surt (humusholdigt) mor, hvorfra nedsivende regnvand med tiden fjerner kalk, jern og andre næringsstoffer i det underliggende sand, som derved bliver stadig mere næringsfattigt, og endnu længere nede bidrager de nedsivende stoffer til dannelse af al. I vor sammenhæng er det overfladelaget, som er interessant, fordi det efterhånden vokser til en porøs tørvemasse, som ligger klart adskilt fra den underliggende sandjord, og som sammen med overfladebevoksningen af lyng, græs el. lign. brænder rimeligt godt i tørret tilstand.⁷

I takt med, at trævæksten forsvandt fra de vestjyske hedeegne, blev afskrællede lyngtørv (så morholdige som muligt) den almindeligste form for brændsel – ikke med samme brændværdi som træ, men velegnede til det åbne ildsted og senere i gårdenes bilæggerkakkellovne.⁸ Hedestrækningerne var hvermands eje, og her (fortrinsvis i fugtige sænkninger) kunne enhver med en spids spade – samt en god portion håndkraft – grave sådanne morholdige overfladetørv. Særligt gode og tykke lag af disse brændselstørv fandtes i moser og kær, dér som et overfladelag over den ”rigtige” lavmose (hvor tørvemassen ganske vist er langt bedre, men også vanskeligere at opspore og grave ud). Øboer (og for den sags skyld østjyder) havde ikke tilsvarende store arealer med lyng- og græstørv at ty til, jf. kort 2.

Østdanskernes vej ud af træmangelen var forlængst blevet en anden: gravning af rigtige mosetørv. Disse aflejringer af mor i iltfattigt bundvand af fortidige søer og vandløb havde langt fra en udstrækning, der stod mål med hedefladerne. Til gengæld kunne man i moserne støde på tørvelag op til 5-6 m dybe, og brændværdien af mosetørv er som allerede sagt betydeligt større end overfladetørvenes (fordi den

⁶ PolDanm.I.112; da.wikipedia.org/wiki/Hede; K. Dalsgaard: Hedens geologi og jordbund (www2.sns.dk/udgivelser/2001/87-7279-316-3/kap02.htm).

⁷ Encykl.XIII.417f.+483f.

⁸ Se starten af afsnit 5.

gamle plantemasse er blevet udsat for en kraftig sammenpresning i tidens løb). Gravning af mosetørv er imidlertid mere kompliceret: det bevoksede overlag skal fjernes (om man så vil anvende det som overfladetørv eller ej), og de tørv, der graves i mosen, skal efterhånden transporteres op fra en stadig dybere tørvegrav. Der fordres i reglen samarbejde af 2-3 mand med flere slags spader (el. lign.) til rådighed, men så kan der normalt også graves 1-2 m tørv op, inden grundvandet i mosen strømmer til og vanskeliggør videre gravning.

På baggrund af ovenstående bliver det forståeligt, at øboer og østjyder primært forbandt det hjemlige ord *tørv* med mosetørv, mens vestjyder lige så oplagt forbandt det med de tilvante overfladetørv – som jo også (i forskellige varianter) blev brugt til en masse andre formål (men herom siden!). Op i tiden (formentlig i 1600-tallet) var presset på brændselstørv imidlertid blevet så stort i Nord- og Vestjylland, at man også dér måtte begynde at grave mosetørv i større stil, og det var da naturligt at give denne ”ny” type (med andre egenskaber) sit eget navn: *klyne*. Et ord, som i slutningen af 1800-t. atter blev trængt tilbage af det fællesdanske *tørv*; for på det tidspunkt havde det enorme forbrug af overfladetørv, i forbindelse med hedernes opdyrkning, gjort også disse tørv til en mangelvare, og mosetørvene sejrede nu helt som brændselstørv også i Vestjylland.⁹ De mange mosetørv, man nu gravede herude, skulle i øvrigt også sælges til andre dele af landet, og det lod sig bedst gøre under den dér velkendte varebetegnelse *tørv*.¹⁰

3. Hvad betyder så *klyne*?

Som allerede antyd det er ordet *klyne* indlånt sydfra, fra vestligt nedertysk *kliin* – egentlig en sideform til det middelnedertyske (og hollandske)

⁹ Hove.Tørv.14f.: *Omkring 1850 var det årlige forbrug på en almindelig midtjysk gård 60-100 små læs (overfladetørv) ... hvert år måtte der skæres tørv af et område på mellem 1/4 til 1/2 ha land ... Omkring 1800 var lyngtørv stadig mest anvendt (som brændsel) i Jylland, men havde man muligheden for at grave mosetørv ... benyttede man samtidig dette udmærkede brændsel.*

¹⁰ HPHansen.Opt. (PSkC ms. 219): *Først da disse (mosetørv) blev en søgt handelsvare, gik betegnelsen klyne af brug, men rigtige tørv (hede- el. lyngtørv) gik også af brug, så der kun var én slags tørv i handelen.* – Så vidt ses af Jysk Ordbogs kilder, er betegnelsen *klyne* tidligst kommet under pres i Holstebro-Skiveegnen: flere af egnens kilder fra omkr. 1900 kalder mosetørvene *skårtørv* (indlånt nordfra), men husker, at de tidligere blev kaldt *klyne*

kluu(we)n (= klump, klynge, nøgle, etc.)¹¹, men i nordvestligt nedertysk også med udvikling af særbetydningen ”mosetørv”.¹²

Danskernes lån af nedertyske ord har været massivt middelalderen igennem. Også det nedertyske *kliin* har vi formentlig indlånt, før det blev aktuelt som en vestjysk særbetegnelse for mosetørv. Som kort 1 også viser, har Jysk Ordbog en række kilder i Nord- og Østjylland, som kender ordet *klyne* i betydninger, der ligger den nedertyske grundbetydning ”klump etc.” nær – nemlig ”uformelig, klodset ting”, ”tyk, klodset person”. Udbredelsen af disse betydninger rækker ikke ind over det vestjyske *klyne*-område, men ligger nærmest som et randområde hertil. Når man i dette randområde bruger *klyne* (el. lign.) om tørv (hvad enten det er om mose- eller lyngtørv), så er det formentlig i den nedertyske grundbetydning (om særligt store tørv, besværlige at bakse med, etc.).¹³

Meget tyder på, at man i dele af Jylland (og Fyn) allerede engang i middelalderen har indlånt det nedertyske ord *kliin* – og da i ordets grundbetydning. I den betydning har ordet muligvis også været gængs i det vestjyske *klyne*-område; men da en begyndende ændring af tørvegravningen herude – i 1600-1700-tallet – fordrede

¹¹ Lasch.II.592, Vries.EtymWb.333.

¹² Mensing.Wb.III.192: *Kliin ... Sonst nur in der besonderen Anwendung: "Torfsode", "Torf", und zwar nur in Westschleswig (Nordfriesland, Eiderstedt), Husum, Stapelholm ... wo es den im Moor gegrabenen oder gestrichenen Torf bezeichnet (vgl. dänisch klyne) im Gegensatz zu dem von der Heide abgestochenen, der Törf heisst. Ausserhalb des genannten Gebiets besteht der Unterschied in der Benennung nicht.* (stednavnsforkortelser er her erstattet af de fulde stednavne).

¹³ Schade.ca.1820: *Klyne bruges egentlig om Ting, som ere uformeligt og klodset dannede eller udmærker sig ved Størrelse og Klodsetvornhed, f.E. store Jordklumper paa en Ager ... en altfor stor Tørv, af hvad Slags den end er, kaldes en Klyne; ligeledes et Stykke klodset Haandværks-Redskab. Spotviis kalder man og et stort klodset dannet Menneske en Klyne; paa samme Maade bruges Ordet om Heste og Stude. – Om betegnelsen klynetørv, se afsnit 5. – Hjemlige afledninger til klyne i grundbetydningen er ordene klyni, klyner, klyning, næsten kun brugt som personbetegnelse (egentlig om en tyk, klodset person, men mange steder også med betydningsskred i retning af ”klummerhoved, fjols, sær stodder etc.”). Også disse ords udbredelsesområde ligger i forlængelse af, men uden for klyne-området på kort 1; *klyn(n)ing* kendes endog fra fynsk i betydningen ”stor, uformelig”, klodset ting” (jf. ØMO.).*

en særlig betegnelse for de ”nymodens” mosetørv, greb man til den allerede kendte glose *klyne* og gav den en ny, mere specifik betydning. Betydningsskredet er ikke voldsomt, for godt nok har en mosetørv mindre omfang end en overfladetørv, men den er til gengæld tykkere – og generelt mere massiv, ”klumpet”.

4. Skudtørv – og hvad det ellers kan hedde

Sammenholder man kort 1 og 2, ses det, at også jyder i et stort område nord og vest for *klyne*-området har haft overfladetørv til rådighed. Når de ”nymodens” mosetørv åbenbart ikke fik navnet *klyne* dér, hvad kaldte man dem så – i modsætning til overfladetørvene? Man greb til sammensætninger med den gamle fællesbetegnelse *tørv* som efterled. I den nordlige del af Vendsyssel fæstede glosen *knubtørv* sig, men ellers hed det *skudtørv* – for nu at anvende den skrivemåde, der har sejret i nyere tid. Se kort 3.

Forleddet i *knubtørv* signalerer formentlig (ligesom *klyne*) tørvens massive karakter (sammenlignet med overfladetørv); fra flere jyske dialekter kendes *knub* nemlig i betydningen ”trærod, klods, blok” etc. (især optegnet i sammensætningen *huggeknub* = huggeblok), med ældre udtaler som *knov*’, *knåb*’, *knåf* (men i yngre dialekt *knop*, *knåp* i tilslutning til det rigssprogskendte *knop*); den egn, hvor *huggeknub* har holdt sig bedst (helt op til nutiden), er just det nord- og østvendsysselske område på kort 2.¹⁴ Ordet er utvivlsomt gammelnordisk.¹⁵

Hvad angår *skudtørv*, har Torsten Balle argumenteret overbevisende for, at det i Thy oprindeligt har heddet *skåret-tørv*, og at udtalen *skø”tør(ə)* skyldes en speciel reduktion af sammensætningen.¹⁶ *Skåret-tørv* er en umiddelbart forståelig betegnelse: den sigter på, at de pågældende tørv ikke (sådan som overfladetørv) *graves* i hede eller kær blot med en passende spade, men at den *skæres* fri (nede i en

¹⁴ www.jyskordbog.dk, artiklen *hugge-knub*

¹⁵ ODS.X.886.

¹⁶ SprKult.XXV.41-44. Torsten Balles fremstilling (som også dækker flere andre sammensætninger ndf.) danner grundlag for afsnit 8 i denne artikel.

tørvegrav, og med særlige redskaber¹⁷) – hvad enten det så sker tørv for tørv, eller man skærer en hel ”bænk” fri på én gang og først splitter den op i enkelttørv på pladsen, hvor tørvten lægges ud til tørring.

Op gennem 1700-tallet førte det stigende forbrug af mosetørv næsten overalt i landet til mishandling af moserne. Det ene tørvehul blev gravet efter det andet og gravet netop så dybt ned, man i øjeblikket behøvede; *der blev afstukket en Firkant i Mosen, saa stor som en Karl og en Pige kunde tage op en Dag ... Pigen lagde dem ud paa Læggepladsen ... det var saadan at der kunde skæres ca. 4000 Skudtørv ... næste Dag kunde de ikke komme i denne Grav, fordi den var vandfyldt*¹⁸, hvorfor det var nemmere at grave et nyt tørvehul ved siden af, osv. *Moserne ere her (syd for Viborg, op mod 1800) mange, baade store og smaae; men næsten alle ved slet Behandling fordærvede.*¹⁹ Alt for meget god tørvemasse blev liggende utilgængelig, indtil man (tidligst på Øerne) lærte – efter hollandsk mønster – at dræne moserne (vha. grøfter) og anvende en resterende del af grundvandet til æltning af tørvemassen, enten nede i bunden af *tørvepytten* (som graven så blev kaldt), eller efter at tørvemassen var skovlet op på kanten af graven. *Æltetørv* blev i løbet af 1800-tallet et profitabelt – og efterhånden industrialiseret – foretagende, som først ophørte i 1900-tallets start, da kul fra Tyskland og England var kommet ned i en konkurrencedygtig pris.²⁰ Det må være i mødet med denne ny konkurrent, at yngre kilder i Vendsyssel og Midtvestjylland har udmøntet kvalitetsbetegnelsen *kultørv* for særlig sorte, faste og langtidsbrændbare mosetørv.

Inden jeg forlader mosetørvene, skal lige nævnes en type med høj brændværdi, men begrænset udbredelse. Det drejer sig om de såkaldte *martørv* fra moser, der et årtusind tilbage eller mere var blevet dækket af tykke lag flyvesand, men som havet så op i vor tid igen fri-lagde i klitområder (eller som man selv gravede frem) i det nordlige Vendsyssel og i Thy (se atter kort 3); deraf navnet: *mar-* < gammeldansk

¹⁷ Det ville fuldstændig sprænge rammerne for denne artikel, hvis jeg også skulle komme ind på tørveredskaber og forarbejdningen af tørv i øvrigt. Et par redskaber er vist i fig. B, men læs selv om de mange typer i Hove.Tørv.41-157.

¹⁸ PSkC, spørgelistebesvarelse fra nordøst-Himmerland, top. 1487.

¹⁹ NBlich.VP.33; læs videre i Hove.Tørv.15.

²⁰ Hove.Tørv.17+37.

mær (= hav; ganske som i *marsvin*²¹). Sammenpresningen gennem lange tidsrum har efter sigende givet dem en struktur og brændværdi noget i retning af den, man finder hos de (op imod 60 mio. år gamle) *brunkul*, der senere (i første halvdel af 1900-tallet) blev udnyttet industrielt som et hjemligt surrogat for stenkul.²²

5. Som skabt til arne og bilægger

Når man i Nord- og Vestjylland helt op mod 1900 holdt fast ved overfladetørv som dagligt brændsel, hang det ikke kun sammen med, at disse tørv var billige og relativt lettilgængelige, men også at man var vant til dem som brændsel. De passede godt til de gamle åbne ildsteder (før komfurets tid), hvor maden blev tilberedt i pletter eller pander stående på en trefod eller i kar, der hang ned i kæde eller kedelske fra hvælvingen i den åbne skorsten (se fig. A). Her var en vedholdende moderat opvarmning vigtigere end høj temperatur. *Klyne ... ansaas ikke for praktiske paa Datidens Ildsteder; man gav dem Skyld for, at de vilde svide Maden; derfor brugtes de mest i Bi-*

Fig. A. Ved Arnestedet. En hedetørv splittes op til brændsel. (Friis.VN.48).

²¹ ODS.XIII.976, hvor der jævnføres med tysk *Meer* (som kan have givet stødet til et dansk oversættelseslån).

²² Det må være sådanne martørv, der optræder allerede i 1638 i en præsteindberetning fra Hardsyssel (PSPed.Hingh.87): *Udi fjorden om Sommeren, naar det er Ebbe, kan graves under Sanden nogle Klyner ... hvilke (pga. deres svovlindhold) kan opbrænde Jern, Kedelkobber og Messing. Røgen af samme Klyne gør Mennesker trangbrystet* (så de var ikke til køkkenbrug). – Om brunkul se fx da.wikipedia.org/wiki/Brunkul; og om den vigtige brunkulsdrift i Danmark omkr. 2. verdenskrig se fx www.brunkulmuseum.dk

læggerovne.²³ Og selv dér havde overfladetørvene en fordel: *deres Varmeevne var ikke stor i Forhold til deres Størrelse og Vægt, men de ... brændte langsomt, og den store Mængde Aske, der ... blev liggende Natten over i Ovnen, var ligsom en Reserve af Varme, der holdt Stuen lun Natten over*²⁴, så man ikke en vintermorgen skulle op til et iskoldt hus.

Men selvfølgelig gik folk efter de overfladetørv, der havde bedst brændværdi – og det vil sige dem, der havde det tykkeste og mest sorte morlag under bevoksningen (i reglen lyng eller klitplanter) – kort sagt den slags, man ude i det vestjyske under ét kaldte *mortørv* (i modsætning til *sandtørv*²⁵). Tørvemasse af denne art blev om muligt skåret ud i firkanter (som jo var lettest at stable på ildstedet, i bilæggeren – eller i den store bageovn). Det skete ved, at man først vha. et redskab med lige skær stak bredden af for en række tørv, evt. også delte striben op i enkelttørv, hvorefter striben el. de enkelte tørv blev lempet op vha. en spade med rundt skær – og buet skaft, så den gravende bedre kunne lægge kraft i en næsten vandret skæring. Se fig. B.

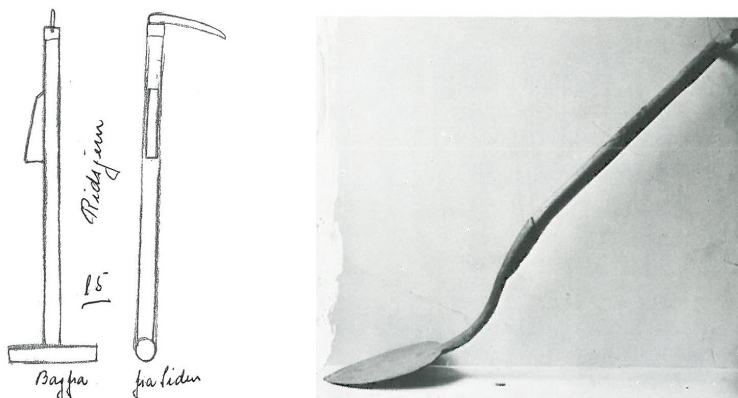

Fig. B. Eksempler på tørveredskaber. Til venstre et ridsejern (spl.besvarelse BD, Nørvang herred). Til højre en typisk hedetørvspade (Hove.Tørv.71).

²³ LSJespers.SS.177f.

²⁴ AarbViborg.1930.97.

²⁵ Ikke at forveksle med de vendsysselske *sandtørv*, jeg kommer til om et øjeblik – og som faktisk brænder udmærket.

Flere lokale navne på sådanne brændselstørv afspejler den indledende afstikning af tørvten eller tørvestriben (jf. kort 4): *hugget-tørv* i Nordvestjylland og egnen lige sydfor (med udtaler som *hoqəntör(')ə*, *how"törə*, undertiden mistolket **hov-tørv*); *stiktørv* i Hanherrederne; *splittet-tørv* (med udtalen *splettör(')ə*) i det sydlige Vendsyssel; *speddet-tørv* sporadisk i det sydvestlige og sydlige Jylland (i °Vodder udtalt *sper(·)tör'ə*). Verberne *hugge*, *stikke*, *splitte* og *spedde* betegner alle den hurtige, retningsfaste redskabsbrug, i modsætning til den efterfølgende *graven*, hvor spaden vrikkes skråt ned (gerne fra forskellige retninger), så den enkelte tørv ender med at blive lidt tykkere på midten end ved kanterne. De tre første verber er jo velkendte fra rigssproget, *splitte* (= spalte, kløve) dog ret forældet; *spedde* (med udtalerne (^r)*spe(r)*) i Sønderjylland, *speð* eller *sper(·)* i Vestjylland), synes lånt fra nedertysk *späten* (= bruge spade, grave); i de vest- og sønderjyske dialekter bruges ordet mest om løsskæringen af mosetørv bagtil (ind mod tørvevæggen, vha. spade el. specialredskab), men analogt hermed kunne man altså også sige, at hedetørv blev *speddet med 2-3 Hug paa Siden* og *2 Hug for Enden*, og (så) *med et Par Stød*, "*Fok*", *løsnat* og *vendt*.²⁶

Betegnelsen *splittet-tørv* optræder fortrinsvis i 1600–1700-talskilder; i nyere tid hedder det som i resten af Vendsyssel *sandtørv* (fordi de graves på sandholdig jord, i modsætning til knubtørvne); og i Hanherrederne (samt sporadisk i Vestjylland) hedder de (med henblik på deres anvendelse) *brændetørv*. Se igen kort 4. At typen var skattede brændselstørv, fremgår af talrige kilder: *Hovtørv ... der var vel ikke så megen brændværdi i dem, men de kunne holde på ilden og varmen. I den åbne skorstens tid satte man dem rundt om trefoden* (hvor gryden blev anbragt), *eller man kunne lægge en tørv på ilden for at holde på gløderne til næste gang*.²⁷

Ude i de vestjyske lyngheder er det noget af et slid at skære tørv ud i regulære firkanter; bevoksningen af lyng mv. er ret så sej at hugge sig igennem. Så her synes man at have accepteret brændtørv af den mere eller mindre ovale facon, man får, når man bare graver ned

²⁶ IDD. Fællesjysk samling, hhv. PSkC ms. 31.3 (begge dele Sydvestjylland, top. 2581).

²⁷ Graugaard.Thyholm.II,31.

omkring dem fra flere sider med en almindelig tørvespade. Afspejlende såvel gravsted som bevoksning har sådanne brændetørv fået navnet *hedetørv*, i Nordvestjylland mv. dog oftere *fladtørv* (med udtaler som *fla"ttør'ə, flaj"tərə*). *De var ikke sjældent ... afringe Beskaffenhed, naar ... de kun bestaae af en sandig Jordskorpe, bevoxet med Lyng og Mos. Imidlertid bruges de dog paa Ildstedet til at sætte omkring de glødede Mosetørv, for ... at holde sammen paa Ildingen.*²⁸ Betegnelserne hede- og fladtørv kan også dække lyngtørv brugt til andre formål, men så vil tørvene ofte have mere specifikke navne (hvorom i næste afsnit).

I Nordthy kaldes firkantede brændselstørv (fortrinsvis bevokset med græs el. klitvækster) for *klynetørv* – med et forled, som naturligvis ikke er det vestjyske *klyne* (som jo er navnet for mosetørv), men den ældre betydning af *klyne* omtalt i afsnit 3 (om store klumpede ting, inkl. tørv). Eller man kan, især når tørvene er skåret af overfladelaget i en mose, sige *sadde* (med lån af et ord fra afsnit 6), og det gælder øjensynligt også i Salling og i Horsens-egnen.

Endelig bruges i Sønderjylland (inkl. naboejne mod nord, men fraset den allerøstligste del) betegnelsen *flave* om en firkantet brændselstørv (hvad enten den er bevokset med lyng eller gravet som overtørv i en mose). Den var god til at holde på ilden: *Naar Nadveren var kogt, saa tog man en "Flav" ... Der lagde man Ilden ovenpaa, saa to Flaver, og det hele dækkedes godt til med Aske, saa var der sikker Ild om Morgen.* Ordet er tydeligvis beslægtet med nedertysk (plur.) *flachen, flaggen* (= hedetørv), men i dette tilfælde er det nok dansk, der har været långivende. Det hjemlige ord *flage* (jf. vestnordisk *flaki*) synes at have haft en variant (jf. vestnordisk *flagi*), som sagtens kan være baggrunden for sønderjysk *flaw* (if. Kort.113). Udbredelsen af *hedetørv, fladtørv, klynetørv* og *flave* er vist på kort 5.

6. Dæktørv og digetørv

Det sønderjyske *flave* ses sporadisk også anvendt om betydeligt større, men stadig firkantet skårne overfladetørv – ikke beregnet på afbrænding, men som overdækning (mod vind og vejr) af rygningen på hustage. I det nordlige Sydvestjylland er det endda i en lignende funktion, ordet *flave* har været mest brugt; nemlig om en tørveflage

²⁸ Schade.Mors.329.

på op over 1 m's længde, til dække af hjald (et simpelt loft af lægter, i nyere tid mest brugt i udhuse) eller til dække af miler, hvori man brændte tørv til kul (jf. note 4), eller hvori der brændtes pottetøj.²⁹

En sådan stor firkantet dæktørv hedder ellers i Syd- og Sønderjylland samt det meste af Vestjylland en *sadde*. Også dette ord har vi vist sydfra, men da indlånt tidligt i middelalderen³⁰ – og if. ODS. dels fra nedertysk, dels fra frisisk, som forklaring på de ret forskellige udtaler af ordet i (groft sagt) Vest- og Sydøstjylland over for Sydvest- og Sønderjylland (jf. kort 6).³¹ Når ordet (modsat *flave*, kort 5) har bredt sig også til de østligste dele af Syd- og Sønderjylland, skyldes det formentlig, at det er blevet overbegreb for græsbevoksede overfladetørv som sådan – modsat de lyngbevoksede, som man jo med et andet overbegreb kan kalde *hedetørv* (jf. forrige afsnit). Sadder blev først og fremmest brugt på tagrygge, men desuden til diger (dvs. indhegninger), afstivning af brøndsider mv. (i mangel af risfletning, hhv. sten). Sadder er sågar blevet lagt ud i klitområder til bekæmpelse af sandflugt eller brugt som ”træk” (jf. afsnit 6).³² Og i Nordthy er ordet skredet til også at dække brændselstørv (jf. afsnit 5).³³

Både anvendelsen på tagryg og til diger har forståeligt nok givet anledning til særnave. Rygningstørv kaldes således i hele Nørrejylland for *møntørv* (med udtalevarianterne *mø-n-*, *mæ-n-*, *mæn-*, *man-* og *må-ntørv*, alt sammen i tilslutning til betegnelsen *møn(ning)*

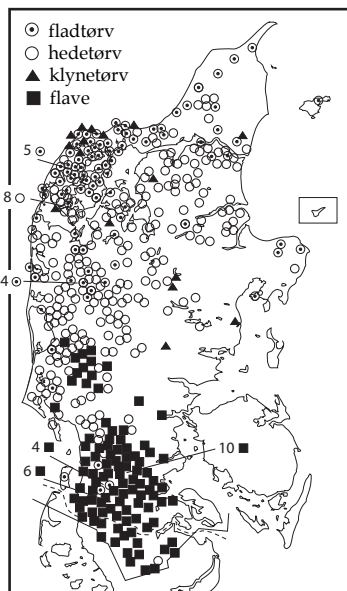
²⁹ Klinting.VS.42.

³⁰ Kort.103 note 1: *sad* (*græstørv*) ... *behandles* (dvs. opfører sig lydligt) *fuldstændig som de ægte nordiske ord på -dd-*.

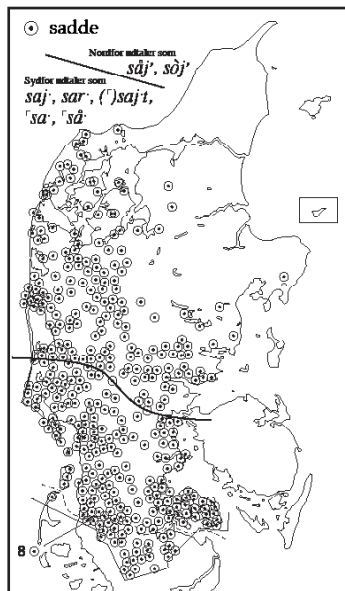
³¹ De vestjyske former må (pga. stødet) gå tilbage til en gammel énstavelsesform, svarende til frisisk *saed* etc.; de sønderjyske former (uden stød, og hvor muligt med tonal accent 2) forudsætter en gammel tostavelsesform, svarende til middelnedertysk *sode*. Jf. i øvrigt ODS.XVIII.369.

³² AarbSkive.1940.34 (A. Fuglsang om Ginding herred 1806, referat af indberetning til Sandflugtskommissionen, mv. – *I* er her omsat til: *een*): *Og endelig havde Estvad Sognefolk Hyre een Dag i Møllesanden (efter sandflugt) ... med at beklæde 11.000 Kv.-Al. (= ca. 4300 m²) med Lyng ... Der tilkøres een Dag med hver Vogn fra 5-10 Læs Sadder.* – AarbViborg.1942.77: ”Sæjer” (!) *nedtrædes og siden blandes i Gjødningen.*

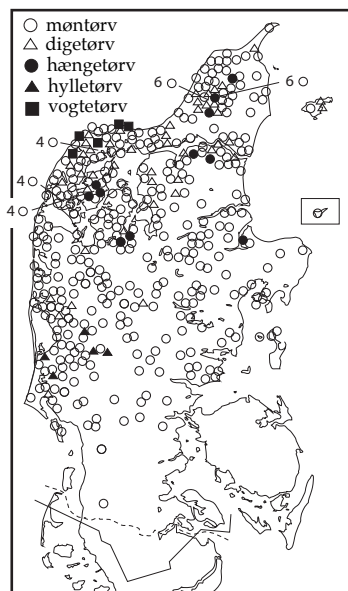
³³ ^oTorsted: *søj* = *overfladetørv, skrællet af en moses overftade med græsset på. Så kan de brænde og er da det samme som klynetørv (i Nordthy) eller hugtørv (i Sydthy) eller huggentørv ... på Mors ... De kan dog også være skåret af engoverflade eller mark. Så kan de ikke brænde og er da det samme som digetørv, vogtetørv og lign. (se ndf.)*

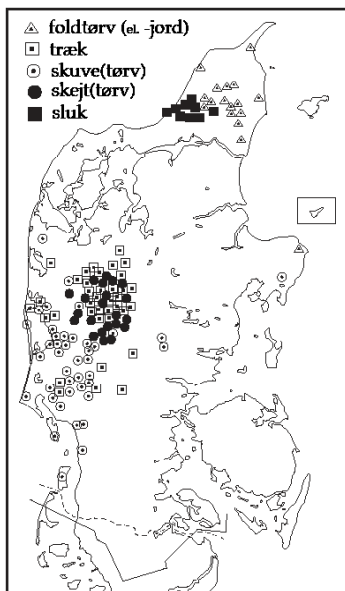
Kort 5.

Kort 6.

Kort 7.

Kort 8.

= tagryg). Det skal være tørv med en strid græsvækst, så de trods deres længde på op til 2 m kan holde sammen under transporten, og der skal også lige være lidt sand fra underlaget med, for *paa Husryggen ligger de med æ svaer (= grønsværen) nedad, og Sandet er for Vægtens Skyld da Nordvestvinden ellers river Tørvene op*.³⁴ Mange kilder beretter, hvordan møntørvene graves i facon (med et omkreds som rombe, trapez el. trekant), så de kan lægges tværs over tagryggen med kanterne ind over hinanden og dermed tætnes optimalt, uden at selve ryggen bliver bulet. *Planterne (på den nedadvendte grønsvær) skulde helst vedblive at gro, saa at Tørvene kunde gro sammen, hvorved Mønningen blev mere holdbar*.³⁵

Når tætheden i oplysninger om møntørv tynder ud i Midt- og Sydøstjylland (se kort 7), skyldes det, at mønning med tørv hér konkurrerede med brugen af tagryttere (korte stykker egetræ, naglet sammen i vinkel over tagryggen, hen over et smalt dæklag af fx småhalm eller tang). Den lettere adgang til træ (og måske lidt bedre økonomi) her østpå tillod mange at bruge sådanne *poldtræer* eller *kragetræer*, i hvert fald på gårdens beboelseslænge.

I det meste af Nord- og Vestjylland kendes funktionsbetegnelsen *digetørv* om lange græstørv brugt til markskel etc.: *'dij'tørø graves langs pladsen, hvor diget skulde være; der opførtes to mure af digetørv, og der fyldtes op mellem dem med sand og lign*.³⁶ Betegnelsen anvendes undertiden, selv når tørvene blev brugt som dæktørv (over kornstakke, kartoffelkuler etc.).³⁷ Men mere lokalt har dæktørv haft særnævne som *hængetørv* (i Nordøstjylland, på Mors og i Skive-egnen), *hylletørv* (i Sydvestjylland), *vogtetørv* (i Nordthy); forleddene refererer selvsagt til placeringen og funktionen af disse tørv. Udbredelsen af de fire tørvebetegnelser ses på kort 7.

³⁴ PSkC Spl. BD 31, top. 2542.

³⁵ Raunkj.VH.31.

³⁶ Han (AEsp.Opt.).

³⁷ fx Schade.152: *Mønning-Tørre (= møntørv) ... kaldes Hæng-Tørre ... naar de bruges til at tildække Stakke og andet med. – Eller digetørv bruges ligesom træ i næste afsnit, jf. Kvolsgaard.L.5: for at lune er der tit (om vinteren) sat digetørv som, jeg vil sige, halvanden alen op (ad husmurens yderside), der ovenfor er der så plads til kathuller eller vinduer (sml. fig. C).*

Fig. C. Lille vestjysk hus med "træk". (FolkKult.140).

7. Mødding- og træktørv

I flere sandede egne af Jylland har man fra gammel tid opspædet markmøddingen med tynde, morfattede græs- eller lyngtørv.³⁸ Store læs af græs- el. lyngtørv blev skrællet af heden og kørt hjem til gårdens mødding, i tidligere århundreder ud til markmøddinger nær de agre, der trængte til gødning. Møddingen blev bygget op med et lag tørv i bunden, smuldret så godt muligt, derpå et lag gødning fra dyrene, så et lag smuldret tørv, og sådan fortsatte man, til gødningen skulle køres ud og spredes; normalt strøede man også tørvestykker i den fold (hjemme i gården eller ude på overdrevet), hvor dyrene blev drevet ind for natten, så man siden også kunne skovle på møddingen, hvad de spildte dér.

I tilknytning til ordet *fold* er blandtørvene i Vendsyssel blevet kaldt *foldtørv* (el. *foldjord*), medens de i Vestjylland hed *træk* (vel fra først af navn på blandgødningen, idet gammelnordisk *threk*

³⁸ Bjarne Stoklund: Hakkemøg, foldtørv og træk, i Norveg. XXIX.51-68. Denne gødningsmåde menes at afspejle en gammel tvedeling af landsbyjorden i alsædjord og græsningsareal.

betyder "lort, skidt" og modsvarer tysk *Dreck*³⁹). Inde på de åbne hedestrækninger stod datidens lerklinede vægge sig bedre mod vintervejret med en sådan skal af tørv udenpå; og man slap samtidig for den værste træk og kulde. *Når gårdene var klædt i vinterdragt, lignede de egentlig store tørvestakke.*⁴⁰ Om foråret var disse tørv blevet godt opløste af vinterens nedbør og egnede sig desto bedre som blandtørv i møddingen. Det er om den beskyttende skal uden på husvægge, at ordet *træk* holdt sig længst (helt ind i 1900-t.). Udbredelsen af betegnelserne *foldtørv* og *træk* fremgår af kort 8.

Samme type af tynde, runde, morfattige tørv, uden nogen som helst brændværdi, finder vi længere sydpå i Vestjylland anvendt som strøelse i svinestalde til opslugning af ajle (før ajlebeholderens tid); bagefter blev de naturligvis kastet på møddingen. Sådanne gødningstørv blev kaldt *skuver* eller *skuvetørv* (evt. *skow"tør*) i Sydvestjylland, men *skejttørv* (udtalt *skøj"tør*) på Herning-kanten. I hvert fald *skuver* blev også i en vis udstrækning brugt som rygningstørv og dæktørv, men da skåret i større flager. Ordet *skuve* synes af gammelnordisk herkomst⁴¹ og er måske en hjemlig glose, der har holdt stand mod det indlånte *sadde* (så længe det blot drejede sig om lyngbeklædte tørv). Forleddet i *skejttørv* er derimod formentlig indlånt fra nedertysk *schiet* (= lort, gødning; altså synonym til det ovennævnte højtyske *Dreck*⁴²).

Endelig træffes i det sydvestlige Vendsyssel en særglose for den (hér græsbevoksede) tørv, der blandes i møddingen: *sluk* (eller på grundlag af Lyngby.Opt. måske: *slukke*). Et par af kilderne kender også *sluk* brugt som dige- eller dæktørv, men ingen af de nævnte funktioner giver en sikker nøgle til identifikation af ordet.⁴³ Også udbredelsen af betegnelserne *skejttørv*, *skuver* og *sluk* er vist på kort 8.

³⁹ ODS.XXIV.783. Ofte har folk dog søgt det sære ords mening i, at tørvemassen *trækker* ajlen til sig, eller at tørvene opstablet langs muren hindrer *træk* indenfor.

⁴⁰ Kaae.Lem.177.

⁴¹ ODS.XIX.1082.

⁴² Mensing.Wb.IV.337f.

⁴³ Det bedste bud indtil videre er, at *sluk* (udtalt *slok*) betegner møddingens ajle (og måske dyregødning i det hele taget). Det kunne da være beslægtet med det *slok* (= tyndt lag væde), som Ross.NO.710 har fra Østerdalen, måske også med vestnordisk *slokr* (= savl fra dyr), jf. Cleasby&Vigfusson.569.

8. Når sammensætninger bliver til simple ord

Kært barn har mange navne – især når det også er en livsnødvendighed, som tørv er det! Kilderne lader os ikke i tvivl om, at der herskede virkelig energikrise op gennem 1600-, 1700 og 1800-t. – i hvert fald for jævne folk på landet. Jamren over forsyning og priser fylder allerede godt op i indberetninger om præsters og degnes økonomiske forhold ca. 1690⁴⁴, og landsbyvedtægter fra det følgende halvandet århundrede søger at bøde på den rovdrift, alle former for tørv var udsat for.⁴⁵

Så man har snakket meget om tørv, mand og mand imellem! Og jo mere ord bruges, jo mere slides de ned. Lad mig derfor slutte denne artikel med illustration af, hvorledes hele seks sammensatte tørvebetegnelser i Nordvest- og Midtvestjylland er blevet udsat for kraftig lydlig reduktion. Det drejer sig om navnene *hugget-tørv*, *skåret-tørv*, *digetørv*, *fladtørv*, *skuvetørv* og *skejttørv*.

Forleddene af disse sammensætninger hedder i denne del af landet som simpleksord: *hòq'an* el. lign. (= hugget), *skå'r* (= skåret), *di'q* (= dige), *flå'ð* (= flad), *sku(w)' / skow'* og formentlig *skæjt*. Efter de almindelige regler for jyske sammenætninger⁴⁶ skulle ordene da som forled hedde *hòqan-*, *skå'r-*, *di'q-*, *flå'ð-*, *sku(w)' / skow'-* og *skæjt-*, medens efterleddet bevarer sin simpleksform. Men begge led er jo tydeligvis blevet udsat for ekstra reduktioner i de betragtede sammensætninger: i førsteleddet er evt. langvokal forkortet, og udlydskonsonanten er indgået i diftong eller evt. bortfaldet (> *hòw-*, *skå(r)-*, *dæj-*, *fla(ð)-*, *skow-*, *skæj(t)-*); andetleddet er blevet tryksvækket, med stødtab og evt. vokalsvækkelse til følge: *-tör'ə* > *-øtör(ə)*, *-øtər*. Torsten Balle har kaldt fænomenet ”fast sammensætning” (i modsætning til det normale ”løs sammensætning”).⁴⁷

Som ”faste sammensætninger” har de seks tørvebetegnelser fået omtrent samme struktur som tostavellesord, hvor 1. stavelse ender på -t (såsom *datter*, plur. *totter* etc.), hvilket synes at have udløst vestjysk stød som i andre sådanne tostavellesord: >

⁴⁴ DHWulff.Aalborg.

⁴⁵ Vider.I-IV.

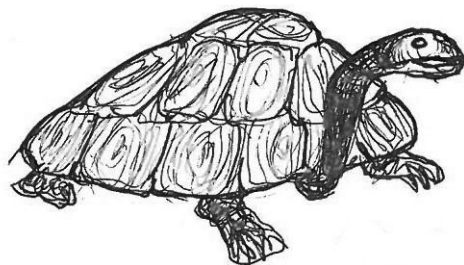
⁴⁶ Viggo Sørensen: Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger (<http://jysk.au.dk/publikationer/artikleromjyskdialekt>).

⁴⁷ AarbThisted.1976.18f.

*hòw"tər(ə), skå"tə(ə)r, dæj"tər(ə), fla"tər(ə), skow"tər(ə), skæj"tər(ə).*⁴⁸ Sammensætningerne lyder herefter (næsten) som om det var pluralisformer (af ikke-eksisterende enstavelsesord **hovt*, **skåt*, **dæjt*, **flat*, **skovt*, **skæjt*), og i betragtning af, at tørv normalt optræder en masse, kan *skejter* mv. faktisk godt tænkes opfattet som pluralisformer: *skå'ter ... Flt.* (dvs. pluralis) = *Skudtørv, det Brændsel, som næsten ene bruges i Salling ... Ent.* (= singularis) *bruges ikke.*⁴⁹

Litteratur:

I litteraturhenvisninger er anvendt forkortelserne fra www.jyskordbog.dk

⁴⁸ Jf. KRinggaard.VS.10, som (i °Give) har tilkomst af vestjysk stød ved sammen-trækninger som *'får"klə* (= forklæde), *al"gjə* (= åleger, ålejern).

⁴⁹ Anonym indberetning omkr. 1900 i Feilbergs seddelsamling (mhp. F.).